

ПРО “ЕГОЛОГІЧНИЙ ҐЕНЕЗИС” У Е. ГУССЕРЛЯ* ТА ПРОБЛЕМУ СУБ’ЄКТНИХ ПЕРЕТВОРЕНЬ ПСИХІКИ В ОНТОҐЕНЕЗИ

Віталій ТАТЕНКО

Copyright © 2004

Людський розум як колись, так і нині перебуває в дискусії із самим собою, шукаючи відповідь на питання про роль особи в історії розвитку суспільства. Не менше зусиль витрачено і на те, щоб з’ясувати роль суспільства у розвитку особистості. Але яка роль самого індивіда у його психічному, душевно-духовному розвитку?

Проблема генезису психіки і детермінант цього процесу неодноразово була предметом спеціального дослідження у психології (Л. Виготський, Г. Костюк, О. Леонтєв, С. Максименко, Н. Менчинська, П. Чамата й ін.). У відомих психологічних працях поряд з іншими отримали розробку наукові категорії, що віддзеркалюють факт участі індивіда у розвитку його власної психіки (“спонтанність”, “самодетермінація”, “самотворення”, “саморозвиток” та ін.). Однак, як не дивно, цей третій – індивідуально зорієнтований напрямок досліджень – і сьогодні ніяк не може зайняти гідне місце поруч з першими двома. Тому мимоволі виникає образ “третього зайвого”.

Нерозумно і навіть помилково ставити під сумнів роль соціуму, культури, систе-

ми освіти в розвитку окремої людської істоти. Але не менш переконливим є і той факт, що вся ця грандіозна машина передачі соціального досвіду від покоління до покоління набуває сенсу і може ефективно працювати, лише маючи у своєму розпорядженні саме *людське* і ніяке інше створіння, здатне в *ініціативному* порядку виявляти *зустрічну* (знову ж винятково людську) активність, – істоту, яка до того ж, бажає розвиватися не так як усі, а по-своєму, із претензією на індивідуальність, неповторність та оригінальність.

Психологічна наука вже певною мірою структурувала для себе час і простір психічного життя. Особливе місце у цій структурі займає інстанція “я”, що, попросту кажучи, “має” (чи тільки вважає, що “має”) як тіло, так і душу своєю власністю. Ми кажемо: “моя душа”, “мої думки”, “мої почуття”, “моя воля”, приєднуючи і водночас протиставляючи собі свою психіку. Тут і виникає кілька сакраментальних для психології теоретичних питань, а саме: “Чи існує таке суб’єктно-об’єктне розмежування на “я” і “моє” (у широкому

* У внутрішньому часі трансцендентального суб’єкта відбувається “суто суб’єктний синтез, його поступове формування саме як суб’єкта”, відзначав Е.Гуссерль, називаючи такий синтез “егологічним генезисом” (Гуссерль Э. Картезианские размышления. – Санкт-Петербург: Ювента, 1998. – 315 с.).

розумінні цих слів) із самого початку, тобто з моменту зародження нового життя, чи його виникнення слід відставити у часі до моменту появи розвиненої самосвідомості, рефлексії, інтроспекції?”. Якщо визнавати вірним друге з двох означених “чи”, то виникає загроза звичному уявленню про “спонтанійність” і в увесь зріст постає проблема внутрішньої детермінації розвитку на досвідомій його фазі і на рівні несвідомого взагалі, а також про інстанцію, яка ініціює і регулює цей розвиток. Якщо ж вважати, що “я” (знову ж таки поки що в широкому розумінні цього слова) із самого початку утверджується суб’єктом свого життя, включаючи життя психічне і його розвиток, то хто тоді є відповідальним за розвиток самого цього “я”, самого суб’єкта?

Власне йдеться про зовнішню і внутрішню детермінацію, себто спричинення, психічного розвитку. І якщо механізм соціальної детермінації прописаний у психології досить ґрунтовно, то механізм індивідуальної детермінації такого розвитку або зводиться до уявлення про інтеріоризацію, або обмежується заявами про те, що психіка це не “чиста дошка”. Принаймні необігевіористи віднаходять там “незалежні змінні”, глибинні психологи – “колективне несвідоме”, феноменологи – “трансцендентальне еґо” і т. ін.

Проте, коли наукова дискусія наближається до проблеми онтогенезу психіки, виникнення тих чи інших її сфер, прошарків, новоутворень, то тут нерідко можна потрапити у досить скрутну пізнавальну ситуацію. Скажімо, К. Юнг у своїй відомій праці “Структура душі” пише, що колективне несвідоме є величезним духовним спадком, відродженим у кожній індивідуальній структурі мозку [див. 42]. Зрозуміло, що наведене визначення відрізняється метафоричністю. Але ж все таки хочеться уявити, як саме це “духовне” з’являється, а потім і відроджується у кожній індивідуальній мозковій структурі, “хто” і “яким чином” за це відповідає. Якщо звернутися до

уявлень З. Фрейда про рушійні сили онтогенезу психіки, то також виникає незручне запитанням про те, чи існує окрім Ід, Еґо і Супер-Еґо, ще якась інстанція, що їх інтегрує, спонукає і спрямовує їхній розвиток як єдиної системи.

Не секрет, що в сучасній психології існують різні, нерідко діаметрально протилежні погляди на людину як суб’єкта психічного життя і його розвитку. Одні вважають, що поняття “суб’єктність” конкретизує уявлення про сутнісний спосіб існування суцього. Отож, скільки суцхих – стільки і суб’єктів. І навіть дуже маленьке суцце, яке тільки-но народилося, у певному відношенні є суб’єктом власного життя – органічного і психічного. Інші пов’язують суб’єктність тільки з людським рівнем існування суцього, а ще інші – тільки з рівнем, на якому людина може усвідомлювати свій душевний світ. Є й такі, які вважають, що людина народжується суб’єктом, а потім перестає ним бути, оскільки перетворюється в особистість.

Тут постають нові питання про те, чи всі людські істоти народжуються з однаковим потенціалом суб’єктності, чи можна цей потенціал нарощувати, примножувати, чи відбувається розвиток суб’єктності в онтогенезі і, якщо так, то яка логіка цього розвитку і як людському індивіду вдається одночасно керувати розвитком власної психіки і розвитком себе як її суб’єкта? Існує ще чимало інших цікавих питань, пов’язаних із сутнісним підходом до дослідження власне людського в людині, кожне з яких потребує спеціального вивчення.

У нашій статті викладені узагальнені результати теоретичного дослідження одного з найбільш важливих аспектів проблеми людини як суб’єкта психічного життя, а саме питання щодо можливої логіки суб’єктних перетворень в онтогенезі [див. 27–36]. До наведених публікацій можна також звернутися для отримання більш детальної інформації про “субстанціальні інтуїції суб’єктного яд-

ра”, “суб’єктні механізми психічної активності” і, зокрема, про логіку розвитку психіки в онтогенезі з позицій суб’єктного підходу.

Завершуючи вступну частину, хочу подякувати Анатолію Фурману за запрошення взяти участь у ювілейному номері журналу зі статтею про суб’єкта психіки в онтогенезі .

* * *

**– Невже й у зиготі ви
сподіваєтесь відшукати
суб’єктність?
– Безумовно, сподіваюсь! –
відповів він.**

(Авторська позиція)

САМОПРОБУДЖЕННЯ СУБ’ЄКТНОГО В СУБ’ЄКТІ

Екзистенціальна інтуїція задає початок суб’єктній “одиссеї” в онтогенезі психічного життя людини. “Пробудження” екзистенціальної інтуїції суб’єктного ядра, імовірно всього, відбувається на пренатальній фазі розвитку, коли для плоду набуває актуальності проблема окремого існування. Необхідність переходу на автономний режим життєдіяльності, помножена на прагнення до самостійного життя, є внутрішньою підставою для долучення до розвитку такого механізму суб’єктної психічної активності як *самопоспитання* або самозапит про самотуття, про свою наявність для себе як живої істоти певного виду і роду. Це інтуїція своєї минулої, наявної самості і “передчуття” самості, котра постає.

(Примітка. Тут доречно пригадати випадки, коли доросла людина приходить до пам’яті після втрати свідомості. Перше питання, що вона собі ставить, має суто екзистенціальний характер: “Я існую чи ні?”. Цим “німим” екзистенціальним самозапитом освячу-

ється зародження кожного нового життя.)

Провідною (домінуючою) психічною функцією механізму самопоспитання конститується *функція уваги*, яка на цьому початковому етапі онтогенезу точніше може бути виражена поняттям “вчування” (рос. варіант – “*внимать*”, “*внемлеть*”), тобто не просто віддзеркалювати, але трепетно дослухатися “мелодій життя” у собі самому.

Таким чином, як автономна жива система дитина із самого початку прагне (і змушена) зайняти позицію суб’єкта, котрий протистоїть своєму існуванню як об’єкту. Це і є основне протиріччя, що провокує наступний саморозвиток суб’єкта психічної активності як інстанції, котра сама відповідає перед собою за своє життєреалізування й існування своєї психіки.

Однак бути, існувати означає ствердитися у своїй специфічній якості людини. Тому суб’єктний механізм *самопоспитання* виявляє себе у вибірково-напруженій, зосередженій (хоча і несвідомій) *увазі* до специфічно людського в собі й у світі, у внутрішній відкритості всьому, що надає можливість для автентичного розвитку. У А.Менегетті ця первинна суб’єктна позиція дитини позначається поняттям “першого панівного інстинкту” як “інстинкту “Я” або “інстинкту власності”, що нібито виявляється у двох факторах – в усвідомленні “володіння власним існуванням” і в егоїстичній спрямованості на довіклля задля “посилення власної відокремленості від навколишнього світу” [див. 17, с. 19].

На цьому початковому етапі онтогенезу синтез суб’єктності відбувається насамперед на підґрунті і в процесі подолання суперечності між *буттям* і *небуттям*.

Як же вибудовується наступна логіка “пробудження” субстанціальних інтуїцій суб’єктного ядра і розгортання суб’єктних механізмів психічної активності?

* * *

Вихідним протиріччям, що в подальшому переживає новонароджена дитина, яка отримала позитивну відповідь на своє екзистенціальне самозапитання й у відповідь сказала буттю “Так”, є протиріччя нездійсненої сутності або, образно кажучи, суперечність “чистої субстанціальності”. Практично повна відсутність досвіду психічного життя суперечливо сполучиться з “можливістю стати всім”. Цей стан можна порівняти зі стиснутою “спіраллю розвитку”. Тому в ролі наступного витка цієї “спіралі”, що вивільнюється, є *експерієнтальна* інтуїція суб’єктного ядра (від слова *experiens* – досвід), задіяння до розвитку суб’єктного механізму *самоапперцепції* зі специфічною для нього психічною функцією *пам’яті* (накопичення, збереження, відтворення досвіду).

Г. Лейбніц, який увів термін “апперцепція”, розумів під ним, окрім іншого, власне суб’єктну інтуїцію того, що сприйняте знаходиться в моїй свідомості, належить мені. Г. Герbart визначав апперцепцію як залежність нового досвіду від старого, а також як механізм накопичення досвіду (“апперцепційної маси”) через синтез нового з тим, який вже мала людина. За В. Вундтом, апперцепція є початком усього психічного життя людини. Проте ця суб’єктна сила не обов’язково повинна усвідомлюватися. Е. Гартман узагалі стверджував, що апперцепції можуть бути тільки абсолютно неусвідомлюваними психічними функціями [див. 38; I]. Власне Е. Гуссерль увів термін “самоапперцепція” і, зокрема, писав про “примирювальну *самоапперцепцію трансцендентального Его*”: “Усе трансцендентально самісне, належне мені..., входить у мою душу внаслідок цього примирення як психічне” [див. 14, с. 92]. Цікаво, звичайно, дізнатися як саме це “трансцендентально самісне входить у мою душу”. Але більш важливим є те, що Е. Гуссерль намагався розкрити специфіку і внутрішню логіку “суб’єктного синтезу”, “егологічного генезису”, транс-

формації трансцендентального суб’єкта в суб’єкта емпіричного, у свідоме – наше Я.

Елементарні спроби формування і накопичення психічного досвіду дитина починає робити ще в утробі матері. Саме вона, а не навколишні, ініціює перші контакти. Спочатку дитина “вчить” дорослого розуміти її індивідуальні потреби й особливості їхнього прояву. Усяке нерозуміння її нестатків супроводжується активною й усе більш виразно “інтонуюваною” корекцією у формі режиму сну і неспання, спокійного поведіння і “лементу-плачу”.

За даними М. Лісної, “уже найперший комунікативний акт свідчить про відокремлення дитиною себе від дорослого, до якого вона звертається. Спілкування починається саме з появи двох суб’єктів – “я” і “ти” – і без нього немислимо” [15, с. 126]. Крім того, дитина просто змушена першою вступити в контакт із дорослим як украй незадоволена, неврівноважена, гранично напружена система, заряджена на розвиток і водночас така, що має нерозтрачений заряд самоздійснення.

Отже, оскільки найбільш суттєвим для новонародженого є дефіцит досвіду психічної активності, саме тому на цьому етапі “егологічного генезису” синтезується, конституюється, включається у розвиток та актуалізується суб’єктна спроможність до самоапперцепції – накопичення власного досвіду – внутрішнього (трансцендентального) і зовнішнього (що набувається у взаємодії із соціумом).

До речі, якщо від феноменологічної традиції перейти до психоаналітичної, то можна припустити, що “колективне несвідоме” є нічим іншим як трансцендентальним внутрішнім досвідом (“духовним спадком”, за К. Юнгом), яким кожна людська істота з народження повинна могла і хотіти оволодівати. І цю непросту роботу привласнення „колективного несвідомого”, чи своєї людської сутності,

як сказали б про це послідовники гуманістичної психології, повинна ініціювати, організувати і здійснювати вона сама як суб'єкт свого психічного життя.

Але суб'єктний механізм, як зазначалося, повинен мати свою функціональну основу. І якщо механізм самопоспитання знаходить таку основу у функції уваги, то механізм самоапперцепції передбачає онтогенетичну фіксацію на такій психічній функції, як пам'ять.

Ще І. Сеченов звертав увагу на те, що пам'ять справедливо вважають наріжним каменем психічного розвитку. На думку К. Платонова, розгляд психічних феноменів взагалі варто починати з "феномена пам'яті", який визначає розвиток психіки", оскільки "природний добір утримував через фізіологічну пам'ять суб'єктивне..., а відтак підготовляв стрибок до психічного" [див. 20, с. 92]. Отже, суб'єктний механізм самоапперцепції організує набуття і привласнення досвіду, який повинен зберігатися, накопичуватися й актуалізуватися у потрібний момент. Це і забезпечується функцією пам'яті. І саме цим пояснюється необхідність і доцільність її пріоритетного розвитку на цьому етапі психогенезу.

Завдяки механізму самоапперцепції і накопиченню у пам'яті власного досвіду психічної активності дитина з часом все більше починає відчувати себе собою. Зокрема, це виявляється в активному ствердженні того, що вона "хоче" або "не хоче", згодом у висловлюваннях на вірєць "треба", "не треба", а потім у перших спробах освоєння причинності, у поясненні й обґрунтуванні за схемою "тому, що...", твердженні приналежності ("твое", "мое") та ін. На другому році суб'єктний розвиток дитини починає виявляти себе в Я-дієслівних мовних конструкціях, що становлять засадниче підґрунтя формування такого відомого суб'єктного новоутворення, як "Я сам".

Таким чином, розглянутий етап становлення індивіда як суб'єкта психічної активності характеризується пробуджен-

ням експериментальної інтуїції суб'єктного ядра, включенням у розвиток суб'єктного механізму самоапперцепції, а також домінуванням такої психічної функції, як пам'ять. Якщо на першому етапі актуалізувалася розвивальна суперечність "бути чи не бути", то тут вона набуває формовияву "мати чи не мати".

* * *

Подальша диференціація простору внутрішнього буття на інстанцію, котра самотужки набуває досвід психічної активності, і сам цей психічний досвід ("апперцепційну масу") як придбане і привласнене, породжує нове внутрішнє протиріччя психічного життя, що стимулює перехід на якісно новий рівень суб'єктогенезу. У чому ж суть цього протиріччя?

Річ у тім, що задіяний до розвитку суб'єктний механізм накопичення і привласнення досвіду набуває онтогенетичної доцільності лише за умови, що цей досвід оцінюється і переоцінюється суб'єктом як значущий для його теперішнього існування і подальшого розвитку. Дитині не потрібний досвід заради досвіду. Ця суперечність і пробуджує рефлексивну інтуїцію суб'єктного ядра, що, своєю чергою, спричинює актуалізацію суб'єктного механізму самооцінювання і вихід на авансцену онтогенезу такої психічної функції, як увага.

Тут також простежується певний психогенетичний зв'язок. Як підкреслював В. Вундт, механізм апперцепції вже містить у собі операції розрізнення, зіставлення, порівняння нових перцепцій з минулим досвідом. Однак на новому етапі онтогенезу ця властивість набуває самостійного значення зворотного зв'язку – оцінки і переоцінки суб'єктом досвіду психічного життя як придбаного саме ним, привласненого і значущого для нього. Утвердження суб'єктності тут виявляється у переході від реактивних способів формування і нагромадження досвіду існування до все більше самостій-

ного і довільного оперування індивідом своїм психічним матеріалом.

І знову ж таки цікаво відмітити, що саме дитина ініціює долучення до розвитку механізму самооцінювання. Як зазначають Я. Коломинський і С. Харін, у дітей кінця першого — початку другого півріччя другого року життя уперше спостерігаються ініціативні дії, які можна інтерпретувати як *звертання за оцінкою*. У віці після 2,5 років життя у звертаннях дітей відзначене стійке вживання особистого займенника “я”, з’являється уявлення про відмінність себе від інших [див. 10, с. 28]. На підставі проведених досліджень автори роблять наступний висновок: “Усе більш активне використання в мові дітьми займенників “я” і “ти”, а також контекст, у якому вони вживаються, свідчать про досить високий рівень розвитку суб’єктності у дітей третього року життя” [Там само].

Дане твердження слід напевно віднести до сфери наукових гіпотез, оскільки відомо, що дитина, в лексиконі якої ще відсутні займенники “я”, “ти”, “ми” і “вони”, не є суб’єктом власного психічного життя. Однак вельми цікавим і науково продуктивним може бути припущення, згідно з яким поява в активному словнику дитини цих займенників свідчить про пробудження рефлексивної інтуїції суб’єктного ядра, задіяння до розвитку суб’єктного механізму оцінювання і, власне, самооцінювання. “Здатність висловлювати своє “Я”, осягати своє власне “Я” — це і спроможність звільнитися від “своєї заглибленості у зовнішній світ”, і “здатність до рефлексії над самим собою”, зазначав Г. Гегель [див. 7, с. 85].

Чому суб’єктний механізм оцінювання як форма втілення рефлексивної інтуїції суб’єктного ядра у своєму розгортанні з необхідністю викликає до активного життя функцію уяви? Який тут убачається внутрішній зв’язок?

Насамперед зазначимо, що процеси рефлексії, оцінювання і самооцінювання

природно потребують функції уяви, оскільки передбачають абстрагування, виокремлення предмета оцінювання із системи зв’язків, стосунків, у яких він перебуває як частина чогось цілого. Виокремлення дитиною себе із світу, в якому вона до цього була розчинена, передбачає здатність до створення уявної ситуації, в якій простір і час існування диференціюється на “я” і “не-я”. Як інакше можна “звільнитися від своєї заглибленості у зовнішній світ”, якщо не уявити себе вільним від його пут і тенет.

Проте уявне виокремлення себе не означає, що “я” є лише якоюсь примарою, що воно не існує реально і не є самодостатнім. Його реальність виявляється вже в активності і продуктивності тієї ж творчої уяви.

Протиріччя сутності та існування на цьому етапі онтогенезу якраз і знаходить своє вирішення в уявлюваній можливості “стати всім”, у дивовижній спроможності перевтілення тощо. І власне через рефлексію, самооцінювання себе у ролі діючого і взаємодіючого іншого (людини, тварини, будь-якого предмета чи явища) дитина осягає світ у його суттєвих для неї ознаках. Як суб’єкт психічного досвіду, дитина може дозволити собі у своїй уяві робити з ним що завгодно — вільно оперувати психічними образами, продукувати “інтуїтивні уявлення”, котрі властиві, на думку Ж. Піаже, дітям 3–5 років.

Уже в ранньому віці діти аж ніяк не “дзеркально” взаємодіють із предметним світом. Искорка суб’єктності в них може виявлятися, наприклад, в “ігровому становленні-відношенні до предмета”. Дитина вже у процесі маніпулювання починає додавати предметові невластиві йому функціональні значення, виявляє винахідливість [див. 18]. У трирічній дитині з’являється нова мовна конструкція: “Я начебто бачу...”, “Це — як те” (Н. Менчинська). У період з 3 до 6 років, усвідомивши своє “я” серед інших, дитина намагається “приміряти” себе до інших, а ближче до 6 років чітко виявляє

здатність ставити себе на місце іншої людини [див. 37, с. 151].

У терміні “приміряти” якраз і набуває своєрідного поєднання рефлексія, самооцінка, уява та уявлення. “Особистість дитини справді виникає в дошкільному віці — після трьох років, — відзначає В.В. Давидов, — коли дошкільник стає суб’єктом свідомої діяльності”. Однак виникнення особистості дитини пов’язано, на нашу думку, не з формуванням у неї стійких і супідрядних мотивів (хоча і це дуже важливо), а передусім з тим, що “саме в дошкільному віці в дитини інтенсивно розвивається уява як основа творчості, творення нового” [9, с. 23].

Відтак на даному етапі онтогенезу, який можна співвіднести з дошкільним віком, пробуджується *рефлексивна* інтуїція суб’єктного ядра, прилучається до розвитку суб’єктний механізм *самооцінювання* зі специфічною для нього функцією *уяви* (“*гри уяви*”).

Специфічним суб’єктним новоутворенням цього етапу є початкове усвідомлення автономії свого “Я”. У вільному, спонтанному і водночас винахідливому оперуванні образами та уявленнями дитина намагається вийти за межі суперечності “бути” і “мати” у простір творення того, що “не було” і чого “не мав”. Психологічна “свобода від” внутрішньої і зовнішньої залежності виявляється в новій суб’єктній здатності до “ширяться в уяві” та унікальній *креативній* спроможності “бути всім” і “мати усе”. Проте це ще “вільна воля”, котра не бере на себе відповідальність за результат. Вона безпосередня і мимовільна. Але як дивовижно сяють очі дитини, коли вона захоплена суб’єктною грою уяви.

* * *

Нехай “уявна”, але все ж можливість “бути всім” і “мати все” у дошкільному віці згодом прагне “виповнитися”, утілитися, актуалізуватися, перейти в результат у вигляді нового досвіду психічної

активності, нового рівня психічного буття. Однак “уявляти” і “бути” — не те саме навіть для світу психіки. Щоб побудувати психологічний місток між ними, потрібно “збудити” наступну — *актуальну* інтуїцію суб’єктного ядра, задіяти до розвитку суб’єктний механізм *самоактуалізації* та “обрати” *волю* (довільність) як визначальну психічну функцію на цьому етапі онтогенезу.

Яка ж суперечність розвитку пробуджує до життя означену інтуїцію суб’єктного ядра?

Річ у тім, що рефлексія заради рефлексії дитині не потрібна. Суб’єктний механізм самооцінювання, котрий обслуговує розвиток, потребує для себе специфічного психологічного навантаження як і будь-який інший орган. Тому вкотре виникає психогенетична суперечність, хоча на цей раз на зразок: “орган є, а роботи для нього немає”. Звідси цілком логічне й очікуване пробудження саме актуальної інтуїції суб’єктного ядра, яка надає людській істоті здатності до діяльності, спрямованої на досягнення мети, на виконання прийнятих рішень і, власне, на отримання реальних здобутків, котрі і повинні стати предметом рефлексії та оцінювання.

До речі, рефлексивність може означати надмірне занурення у свої думки, переживання, захопленість фантазіями, тобто формовиявлятися як щось протилежне продуктивній діяльності. Можливо саме тому в онтогенезі актуальна інтуїція суб’єктного ядра пробуджується під впливом того, що вже пробудилася і набрала певної вагомості-сили інтуїція рефлексивна. Отож бо прилучення до розвитку суб’єктного механізму самоактуалізації стимулюється тим, що вже діє механізм самооцінювання. Іншими словами, мовиться принаймні про подвійне спричинення розвитку психіки в онтогенезі. Так, цілком логічно припустити, що воля як вища психічна функція є новоутворенням молодшого шкільного віку саме через те, що про-

буджується актуальна інтуїція суб'єктного ядра, а також тому, що на попередньому генетичному етапі долучилася до розвитку і набула певної кондиції така психічна функція, як уява.

Спробуємо коротко проаналізувати це припущення.

Так, вільна, не обмежена відповідальністю за результат, “гра уяви” на новому етапі онтогенезу діалектично заперечується, “знімається” в уяві довільній, спрямованій на внутрішню мету, на продуктивність. Зауважимо тут, що довільність традиційно вважається психологічним новоутворенням молодшого шкільного віку (Л. Виготський, В. Котирло, Д. Фельдштейн та ін.). Молодший школяр, який до того мав можливість і цікавість безжурно бавитися, фантазувати, будувати “повітряні замки”, виявляє зовсім інший інтерес – хоче навчитися приборкувати свою уяву, підпорядковувати її своїй волі, тобто вміти організувати своє життя за принципом довільності і реальності. Тільки за таких умов гра уяви може набути рис уяви творчої, продуктивної.

Таким чином, основним суб'єктним новоутворенням молодшого шкільного віку можна вважати психологічну спроможність дитини до підпорядкованої вимогам реальності довільної актуалізації свого психічного досвіду, перші спроби керувати своєю психічною активністю і, насамперед, активністю уяви, спрямованої на виконання вимог поставленої задачі. Онтогенетична специфіка суб'єктного механізму самоактуалізації полягає у тім, що дитина відкриває в собі здатність і відповідний мотив до продуктивної, результативної довільної дії й обов'язкового (старанного, якісного, своєчасного і т. ін.) виконання того, що їй потрібно зробити. Тут до здатності “бути”, “мати” і “творити” додається суб'єктна спроможність до “здійснення”, “втілення”, тобто *актуалізації*, котра, однак, тільки долучається до розвитку.

Як стверджує Д. Фельдштейн, для підлітків характерним є “негативне емоційне тло” [37, с. 168]. Навряд чи варто поширювати це визначення на всіх підлітків, оскільки ще Л. Виготський вважав, що проблема підлітків породжується переважно психолого-педагогічною некомпетентністю дорослих. Суперечність часто-густо виникає саме через те, що до підлітка дорослі продовжують ставитися як до молодшого школяра, або вже як до дорослої людини. Якщо додати, що і він сам опиняється на психогенетичному роздоріжжі, то логічно очікувати пробудження на цьому етапі онтогенезу саме *віртуальної* інтуїції суб'єктного ядра і задіяння до розвитку суб'єктного механізму *самовизначення* з притаманною йому психічною функцією *мовлення*.

У генезисі підлітка продовжує, хоча й у новій формі, звучати “мелодія субстанціальності” (Г. Гегель). Ставлення до себе як до субстанції, а до світу як до акциденції досягає свого апогею, а протиріччя, пов'язані з цим, максимально загострюються. Реально припустити, що підліток, згідно з законом заперечення-заперечення, відтворює, але на вищому рівні, психологічну специфіку дошкільника, заперечуючи те, що є суттєвим для молодшого школяра. Водночас це відтворення-заперечення не негативне, а таке, що зберігає на цьому вищому рівні все найкраще. До підлітка повертається уявлення про себе як субстанцію, а світ – як акциденцію. Йому просто потрібно відновити самодостатність свого “Я”, дещо втрачену протягом молодшого шкільного віку, коли орієнтація на вчителя і на оцінку переважала зорієнтування на самого себе. Цей внутрішній бунт, який часто-густо переходить у зовнішній, був неможливий раніше – до того як дитина відчула себе суб'єктом довільної активності. Напевно, не буде перебільшенням сказати, що довільність тут виступає ще й як внутрішня “сваволя”, котра означає, зокрема і насамперед, нічим не обмежене право на прийняття

рішень, виконання яких не є обов'язковим.

Чим же пояснюється пробудження саме віртуальної інтуїції суб'єктного ядра і задіяння у розвиток суб'єктного механізму самовизначення, а також пріоритетне значення такої психічної функції, як мовлення?

Справа, слід думати, в тім, що пробуджена і включена у розвиток на попередньому етапі суб'єктна здатність до самоактуалізації з часом створює психогенетичний вакуум, що вимагає певного заповнення. Так, підліток отримує від молодшого школяра у спадок суб'єктну здатність довільно діяти, психологічну готовність здійснювати, актуалізувати намічене. І тут постає цілком слушне питання про те, чи здатний він сам приймати рішення, а отже, здійснювати вибір того, що є необхідним і достатнім, тобто самовизначатися у ситуації, здійснювати самостійний вибір у віртуальному просторі можливостей.

П. Анохін у своїй теорії функціональних систем процес прийняття рішення сутнісно розглядав у "віртуальній" площині, вважаючи, що будь-яке рішення є результатом вибору найбільш актуальних ступенів свободи в тих компонентах, що повинні скласти робочу частину функціональної системи. Потім, на його думку, відбувається звільнення від надмірних ступенів свободи [див. 1].

Тут важливо уточнити, що мовиться не про функціональний, а саме про генетичний аспект проблеми, тобто не про самовизначення як таке, а про становлення суб'єктної здатності до самовизначення. Для підлітка головне досягнути факт існування віртуальної реальності (реальності можливостей), навчитися самовизначатися у проблемній ситуації життєдіяльності, тобто зробити для себе очевидним те, що може існувати кілька варіантів рішення проблеми, що вибір одного з варіантів, як правило, перекреслює всі інші, що ситуація може постійно змінюватися як на користь, так і всупереч очікуваному і бажаному.

Власне саме тому, що підліток тільки вчиться по-справжньому самовизначатися у віртуальному просторі можливих рішень, лише навчається приймати рішення, що не обов'язкові для виконання, він обирає собі основним партнером у взаємодії саме ровесника, а не дорослу людину. Адже тільки у спілкуванні із собі подібними він може не турбуватися з приводу того, що останні як дорослі будуть очікувати послідовності у здійснених ним виборах, вимагати виконання декларованих ним рішень, стимулювати перехід від слів до справи, ставити запитання на взірць "Навіщо?" чи "Як?".

Яка ж психічна функція повинна зайняти визначальне місце у просторі психічного життя на цьому етапі становлення індивіда як суб'єкта психічної активності?

Шукаючи відповідь на це запитання, варто, насамперед, врахувати думку Д.Ельконіна про спілкування як провідний вид діяльності у підлітковому віці, а також звернути увагу на те, що спілкування на тему сенсу життя, життєвих цілей і засобів їх досягнення здебільшого не актуальне для підлітка. Адже ця діяльність генетично передчасна. І навпаки, для нього винятково цікаво "поговорити з приводу" можливих – наявних і неіснуючих – варіантів здійснення вибору чи прийняття рішення. Тому тут і виникає гостра потреба у "справжній" мовленнєвій функції як універсальному засобі спілкування із самим собою і значущими іншими на "віртуальну" тему.

У будь-якому разі підліткові, за логікою його психічного становлення, наперед визначено пробудити притаманну йому віртуальну інтуїцію суб'єктного ядра, задіяти до розвитку суб'єктний механізм самовизначення і дати простір мовленнєвій функції, передусім як засобу, необхідному для реалізації завдань цього етапу онтогенезу. Іншими словами, підліток додає до переліку суб'єктних ознак, котрі збагатили розвиток ("бути",

“мати”, “творити” і “здійснювати”), таку ознаку, як здатність до *самовизначення* у віртуальному полі можливостей.

* * *

У пору юності підліток вступає з відчуттям певної суб'єктної неповноцінності, яка виявляється у віковому комплексі дорослості. Для “юнака”, відзначав Г. Гегель, актуальним є переживання “несамостійності”; його завдання полягає у подоланні приписування собі субстанціальності і визнанні того, що саме світ є субстанція, а індивід – акциденція, що світ незалежний від нього і що потрібно протистояти світові умінням. “Юнак” повинен визнати самостійність світу як умову мати те, що він хоче для себе самого [див. 7, с. 79]. Тому, на відміну від підлітків, які протиставляють себе світові дорослих, юність виявляє більшу зустрічну активність, сумирність, лагідність, відкритість психологічним і педагогічним впливам. Адже тільки за допомогою старших можна опанувати дорослими способами регуляції своєї активності. Відтак і підліткова відчуженість змінюється на відкритість світові, а на зміну “рішучості”, як проявові ще тільки “природної” і в цьому сенсі “злої” волі, приходить воля “розумна” (Г. Гегель).

Протиріччя між суб'єктною здатністю до самовизначення у ситуації прийняття рішень, котра долучилася до розвитку на попередньому етапі онтогенезу, і обмеженими можливостями реалізації цих рішень через брак володіння засобами діяльності пробуджує до життя *потенційну* інтуїцію суб'єктного ядра, створює основу для розгортання суб'єктного механізму *самопотенціювання* і виокремлення як головної вищої психічної функції *мислення*.

На відміну від підлітків, для більшості старшокласників, за даними Т. Снегирьової, характерною є спрямованість на самовдосконалення. Основні мотиви активності мають адаптивний характер

(усебічний розвиток, ерудиція, доросле мислення, комунікабельність, фізична сила, краса тощо) [див. 26]. Абстрактне мислення, мислення у поняттях, раціональне мислення організується на цьому віковому етапі як домінуюча психічна функція, котра супроводжує розгортання суб'єктного механізму самопотенціювання. Мислення, так би мовити, приходить на зміну мовленню як виизначальній функції. І це цілком зрозуміло. Не випадково у класичній психологічній літературі мислення і мовлення стоять поруч як своєрідна категоріальна пара. Адже тільки через опанування мовою і мовленням людини відкривається шлях до мислення.

Специфіка і основне завдання юнака як суб'єкта психічного життя полягає в опануванні процесом самопотенціювання, здатністю самостійного віднаходження необхідних і достатніх засобів діяльності, оволодіння її способами та критеріями їх ефективного застосування. Власне йдеться про здатність не тільки віднаходити, а й самостійно створювати потрібні засоби і способи діяльності, зокрема саморегуляції активності.

Юнак ще не задається питанням “навіщо?”, задовольняючись власним “психогенетичним інтересом” і пояснювальними схемами, пропонованими дорослими. Проте одним з найістотніших суб'єктних “відкриттів” на цьому етапі є усвідомлення ним того, що процес вибору і застосування засобів життєдіяльності повинен задовольняти певним вимогам, а отже, пов'язаний з відповідальністю. До цього узагальнення він приходить шляхом осмислення наслідків “експериментування”, зокрема із засобами і способами саморегуляції поведінки, якими оволодів (Р. Бернс, Л.Б. Філонов). Однак відповідальність тут ще не суб'єктивізується, а безвідповідальність не супроводжується переживанням провини. Юнак тішиться чи сумує насамперед з приводу успішності оволодіння механізмом *самопотенціювання* і розвиненості *мислення* як психічної функції, котра відіграє

стрижневу роль у цьому процесі. До переліку його онтопсихологічних характеристик як суб'єкта психічного життя, які вже долучилися до розвитку (“бути”, “мати”, “творити”, “здійснювати”, “визначатися”), додається така, як “*могти*”. Він починає себе відчувати носієм внутрішніх потенцій, здатним їх примножувати у взаємодії із соціокультурним оточенням.

* * *

Логіка “еологічного генезису” передбачає послідовний рух до глибинних, сутнісно-сміслових орбіт суб'єктного ядра. Тому останньою на етапі повноліття (пізньої юності чи ранньої молодості) “пробуджується” (“синтезується”, “конститується”) *інтенціональна інтуїція*, котра містить сутнісну для людини потребу бути суб'єктом свого життя, зокрема психічного. Тут до розвитку додається суб'єктний механізм *самопокладання* у сполученні зі специфічною для нього психічною функцією *переживання*. Яке ж протиріччя виступає підставою для розвитку людини як суб'єкта психічного життя на цьому етапі?

Так, реально припустити, що набір спроможностей – до самопопитання, самоаперцепції, самооцінки, самоактуалізації, самовизначення та самопотенціювання, який долучився до розвитку на попередніх етапах онтогенезу, – викликає у суб'єкта, котрий є їхнім носієм, цілком закономірне “психогенетичне невдоволення” і відповідну внутрішню суперечність. Адже не задіяною до розвитку залишилася найсуттєвіша суб'єктна спроможність – до самопокладання, без якої всі, означені вище можливості, втрачають сенс. “Таким зовсім особливим є акт цілепокладання, коли метою людини стає покладання себе як причини змін, що привносяться у світ, – зазначає В. Петровський. Цілепокладання тут виступає як самопокладання... Людина бере на себе відповідальність за

результат, виявляючи тим самим свою “причинність” як суб'єкта дії (своє авторство)...” [28, с. 280].

Механізм самопокладання передбачає насамперед спроможність суб'єкта “проникати” всередину своєї системи рушійних сил, мотивів, підпорядковувати собі різні мотиваційні тенденції, за потреби свідомо зіштовхувати між собою протилежні мотиви, включати їх у “боротьбу” і керувати цією боротьбою задля здійснення єдино правильного, оптимального вибору того, що є зараз найважливішим.

Проте на цьому етапі суб'єктогенезу мовиться лише про задіяння в розвиток механізму самопокладання, а не про сформовану здатність до визначення смислу свого життя і життєвої мети. Чому саме функція переживання завершує “логіку домінування” головних вищих психічних функцій у процесі розгортання суб'єктних новоутворень і як це пов'язано з механізмом самопокладання?

Логічно допустити, що вищою психічною функцією, котра може і повинна прийти на зміну функції мислення як формі раціональної активності суб'єкта, є функція переживання, яка покликана доповнити логіку почуттям, істинність значущістю, уявлення про своє існування переживанням його автентичності власній природі тощо.

Акт покладання мети, як відомо, завершує процес актуалізації потреби і передбачає визначення того, що може цю потребу задовольнити. Якщо мова йде про потребу у розвитку власної психіки і себе як її суб'єкта, то саме переживання значущості цієї потреби актуалізує відповідні мотиви саморозвитку. Змістову основу цього переживання становить суперечлива у самій собі мотивація самоперевершування (П. Тилліх). Адже покладання себе для людини сутнісно означає *утвердження* себе як такої, котра досягла певного рівня розвитку і водночас *заперечення* досягнутого рівня прагненням самоперевершення.

Механізм самопокладання – найскладніший і найважливіший в ієрархії механізмів суб'єктної активності. Весь попередній розвиток можна вважати підготовчим етапом для того, щоб індивід, нарешті, по-справжньому самостійно і свідомо зміг *захотіти* бути суб'єктом свого душевно-духовного життя.

Отже, до етапу повноліття, як було показано, “пробуджуються” всі з визначених нами субстанціальні інтуїції суб'єктного ядра, долучаються до розвитку всі відповідні їм суб'єктні механізми психічної активності. Тому цей етап можна вважати перехідним від інфантильності до зрілості. “За загальним змістом і за основними закономірностями, – відзначав Л.Виготський, – вік від 18 до 25 років утворює, скоріше, початкову ланку в ланцюзі зрілих віків, ніж заключну в ланцюзі періодів дитячого розвитку. Важко уявити собі, щоб розвиток людини на початку зрілості (з 18 до 25 років) міг бути підпорядкований закономірностям дитячого розвитку” [6, IV, с. 255].

Повнолітня людина потенційно готова самостійно і свідомо ставити перед собою життєві цілі, віднаходити (створювати) засоби, необхідні для їх досягнення, приймати рішення, виконувати їх, оцінювати здобутий результат і фіксувати його в індивідуальному досвіді. Однак, щоб стати суб'єктом психічного життя у повному розумінні цього слова, їй треба звільнитися від “генетичних пут”, розірвати “пуповину”, що зв'язує її з дитинством, зробити рішучий крок у новий вимір свого вже дорослого суб'єктного буття.

У процесі перебігу онтогенезу, зазначав В. Чудновський, відбувається все більша емансипація ядра суб'єктивності від зовнішніх і внутрішніх умов, воно здобуває певну стійкість, інертність, опірність стосовно безпосередніх впливів. У цьому відношенні становить інтерес характеристика такого рівня розвитку особистості, за якого сам внутрішній світ індивіда починає функціонувати на під-

ґрунті самоорганізації, а тому виникають механізми, котрі дозволяють змінювати структуру психологічної організації індивіда...” [див. 41, с. 9].

Досягнутий до повноліття рівень психічного розвитку, з одного боку, і вимоги соціальної ситуації розвитку – з іншого, уможлиблюють і роблять закономірною трансформацію генетичної (“зворотної”) логіки суб'єктного зростання у функціональну (“пряму”) логіку подальшого саморозгортання суб'єктного потенціалу психічної активності.

Процес такої “трансформації логік” має складну природу: це невідворотна і небезболісна (як при всякому народженні нового) психогенетична операція “самозняття” процесу становлення себе суб'єктом у готовому продукті – суб'єктності, причому в її структурно-функціональній цілісності. Однак якісного завершення, зрілості ця суб'єктна функціональна структура може досягти лише у процесі *життєвого практикування*.

Доречно навести висновок, який з аналогічного приводу робить К. Поліванова. “Ми припускаємо, – пише вона, – що будь-яка значима для подальшого розвитку функція вимагає своєї власної ситуації переносу. Необхідним є етап звільнення, емансипації новоутворення від того психологічного контексту, в якому воно виникло. Потрібний якийсь психологічний простір пробності, тобто певні умови, за яких можна було б дослідити, перевірити, протестувати ті новоутворення, котрі виникли раніше, довідатися, чи придатні вони для інших умов. Тільки після таких іспитів новоутворення постане як суб'єктна характеристика, тобто стане здатністю самого суб'єкта, а не приналежністю тієї діяльності, у якій воно виникло” [22, с. 63].

Молода людина повинна апробувати і випробувати свої суб'єктні здатності, відчути себе суб'єктом. Це здійснюється у процесі оволодіння нею різноманітними “дорослими” формами діяльності – теоретичної і практичної, пізнавальної і

перетворювальної тощо. Тут відбувається корекція і доведення до функціональної норми тих порушень і відхилень, котрі мали місце на різних етапах суб'єктогенезу, відпрацьовуються структурно-функціональні зв'язки між різними суб'єктними механізмами і відмінними психічними функціями, встановлюються відносини між кожним структурно-функціональним суб'єктним блоком та їхньою системою.

Цим "суб'єктним синтезом" завершується етап повноліття і закладається основа для переходу до етапів розвитку зрілої суб'єктності.

ОНТОГЕНЕЗ СУБ'ЄКТНОСТІ В АКМЕОЛОГІЧНОМУ ПРОСТОРИ ПСИХІЧНОГО ЖИТТЯ

Проблема розвитку психіки в її суб'єктній і несуб'єктній інтерпретаціях завжди була і, треба думати, завжди буде однією з найбільш актуальних для психологічної науки. При цьому традиційно більша увага приділяється дитячому періоду онтогенезу – періоду зародження психічного, формування новоутворень психіки, виникнення індивідуально-психологічних структур тощо. І це цілком виправдано. Адже саме в дитячому віці інтенсивність, "щільність" процесу розвитку є максимальною. Від того, що і як закладається в дитинстві, багато в чому залежить уся наступна історія життя людини.

Але при всій важливості вивчення онтогенезу дитячої психіки не менш очевидною є необхідність дослідження тих змін (надбань і втрат), що відбуваються з психікою та її носієм протягом усього життя. Адже лише з позицій цілісного підходу до пізнання онтогенезу психіки можуть стати зрозумілими особливості її зародження і становлення. Крім того, зріла людина не може задовольнитися знанням тих особливостей власної психіки, котрі пов'язані з дитячим періодом, якими б істотними вони не були.

Тому не дивно, що наукове захоплення проблемами дитячої психології періодично змінювалося інтересом до дослідження динаміки життєвих перетворень від народження до смерті людини. Цю традицію у психологічній науці розвивали Ш. Бюлер, С. Хол, Е. Еріксон, К. Юнг, а також представники "усевікового" напрямку, що позначається "*life-span*", або "*life-course*". Показовою у цьому аспекті є робота Р. Baltes, К. Groffman, G. Reiner та ін. Зокрема, ними зазначається, що розвиток відбувається упродовж усього життя і може містити в собі процеси, котрі беруть початок не з моменту народження, а у більш пізні періоди. Будь-якому процесові розвитку як багатомірному і різноспрямованому властива внутрішня динаміка зростання (надбань) і занепаду (втрат), співвідношення яких на різних вікових етапах може бути різним [див. 43]. "Процес розвитку особистості, – писав Г. Костюк, – продовжується і після юнацького віку, набуваючи своїх специфічних особливостей. Його основними факторами є вища освіта, самоосвіта, різні види професійної праці, наукова, художня, суспільна діяльність особистості, виховання нею своїх дітей" [12, с. 152].

Етап повноліття у цьому сенсі також не означає завершення психічного розвитку і розвитку суб'єктності. Це справді етап розставання з дитинством, отрочеством і юністю, із прекрасною порою довірливо-наївної буттєвості. Це і "втрата" права на безпосередність, безвідповідальність, егоцентризм і багато чого іншого, чого "не визнає" дорослість. Однак це й етап "надбань", головне з яких – цілісна функціональна структура людини як суб'єкта психічної діяльності, котра долучилася до розвитку.

Оволодіння професією, соціальною роллю дорослою людиною відбувається на основі свідомого самопокладання. Молода особа навчається самостійно знаходити необхідні засоби, свідомо підпорядковуючи їхній вибір поставленим

меті, зважено приймати рішення, послідовно їх виконувати, адекватно і самокритично оцінювати результат виконання, цілеспрямовано фіксувати в індивідуальному досвіді продукти і способи діяння. Загалом факт оволодіння своїми суб'єктними механізмами свідчить про перетворення молодого людини в дорослого суб'єкта психічної діяльності. У чому ж полягає істотна особливість розвитку суб'єктності у зрілому віці?

Питання про психологічну зрілість особистості не може вирішуватися у відриві від вивчення соціокультурних умов, у яких відбувається її становлення. Однак, поряд з пошуком конкретно-історичних характеристик зрілості, треба говорити і про власне психологічні критерії її визначення. Так, одним з найістотніших критеріїв суб'єктно-психологічної зрілості особистості може бути тактика цілепокладання і мистецтво розводити ідеальні та реальні цілі (Б. Братусь). Важливим критерієм зрілості, на думку О. Асмолова, є “здійснення особою вільного особистісного вибору. Які би критерії зрілості особистості не бралися, в усіх проступає думка про... особистість як суб'єкта суперечливого процесу її розвитку” [3, с. 330]. І справді, лише досягнувши рівня зрілого суб'єкта психічної діяльності, людина може реально, посправжньому, на рівні свідомості “занепокоїтися” з приводу власного розвитку. При цьому вся попередня історія життя розглядатиметься нею тільки як увертюра до саморозвитку. Адже тільки зрілий суб'єкт може свідомо взяти на себе відповідальність за власний розвиток.

Основним способом розвитку зрілого індивіда як суб'єкта психічної активності стає *вчинок* – індивідуально і соціально відповідальний творчий акт свідомої сутнісної самоактуалізації людини. “Суб'єкт психічної активності, – зазначав В. Ромеєць, – виявляється найбільш повно у формі особистості; істотною формою прояву особистості є вчинок... У сукупності своїх визначень вчинок – це логічний

осередок суб'єкта психічної активності” [22, с. 81].

Якщо до настання дорослості вся активність індивіда зосереджена на “оформленні” себе як суб'єкта, то тепер, умовно кажучи, на зміну “формальним” приходять “змістовно-значеннєві” онтогенетичні цінності і цілі. Людина вступає в етап свого зрілого, справжнього буття. Саме в *екзистенціальному переживанні необхідності “втілення” сутнісного в собі, у покладанні на себе повної відповідальності за самоздійснення і реалізацію цього відповідального переживання у вчинку починає стверджувати себе зріла суб'єктність*.

Зобов'язувальним фактором розвитку тут і постає індивідуальний вчинок, а звідси, як наголошував М. Бахтін, – індивідуальність, одиничність учинку, його незамінність. “Відповідальний вчинок один переборює всяку гіпотетичність, адже він уможливорює рішення, причому безвихідно, непоправно і неповоротно; учинок – останній підсумок, всебічний вирок-висновок; він стягує, співвідносить і дозволяє в єдиному й одиничному, і в цьому контексті – зміст і факт, і загальне й індивідуальне, і реальне й ідеальне, тому що усе входить у його відповідальну мотивацію; у вчинку є вихід можливості в одиничність раз і назавжди... Те, що мною може бути зроблено, ніким і ніколи зроблене бути не може. Одиничність наявного буття – нудительно обов'язкова. Цей факт мого неалібі в бутті, що лежить в основі самої конкретної і єдиної обов'язковості вчинку, не дізнається і не пізнається мною, а єдиним чином визнається і затверджується” [5, с. 162–168].

Суб'єкт, котрий мислить себе предметом розвитку, входить у вчинок не тільки логікою або емоцією, але усією своєю конкретно живою психологічною тотальністю. Відповідальний учинок, який “виджерелюється ізсередини”, неподільний на об'єктивний зміст і суб'єктивний процес, на раціональне й ірраціональне. Єдина і одинична істин-

ність, моральність і краса вчинку, його реальна розвиткова сила полягає у його синтетичності.

Реалізація “внутрішнього пориву” до вчинку і самоствердження у відповідній суб’єктній спроможності становлять альфу й омегу людського буття. Життя як учинок, здатність до вчинкової життєтворчості розуміється і переживається людиною як онтична мета і цінність, як вищий сенс існування, як єдино можливий спосіб протистояння людини небуттю або неавтентичному їй буттю, що сутнісно є те саме.

Внутрішні причини, котрі перешкоджають суб’єктному самоствердженню у зрілому віці, можуть мати різний характер, починаючи від накопичення енергетичного дефіциту і закінчуючи неадекватно загостреним рівнем домагань. Як свідчать дослідження у сфері психобіографії, однією з головних криз дорослого періоду життя є саме криза нереалізованості, причина якої полягає в тому, що людина найчастіше не є справжнім суб’єктом свого життя. У неї відсутня установка на творчий пошук шляхів самореалізації, перебіг її життя залежить від випадкового збігу обставин” [4, с. 144]. Істотним чинником може виявитися нездатність оптимальної самоорганізації діяльності: зосередження на одній з життєвих цілей може привести до втрати гармонії внаслідок незадоволення інших значущих мотивів (О. Шмельов). Надмірна концентрація на професійних завданнях нерідко спричинює стрес, апатію, байдужість, відхід у побутову сферу життєдіяльності. У результаті виникає незадоволення від неспроможності реалізувати себе як професіонала. Варто врахувати і те, що людина як суб’єкт зростає нерівномірно і зреалізовує в дорослому віці свої суб’єктні потенції почасти досить односторонньо, переважваючи, наприклад, механізм рефлексії і недовантажуючи механізм самоактуалізації.

Таким чином, які б різноманітні цілі доросла людина не ставила перед собою

і які б великотрудні задачі не вирішувала, задоволення життям, злагода із самою собою, суспільне визнання стають можливими лише тоді, коли їй удалося здійснитися, реалізуватися, актуалізуватися як істоті, котра: а) здатна свідомо, осмислено і цілеспрямовано переборювати психологічну залежність від умов свого існування, зводити до мінімуму відстань між “хочу” і “можу”, б) піднімається у своїй суб’єктності до самодіяльної субстанціальності, до універсума, який нарощує свою індивідуальність, зберігає свій почерк “учинку”.

Поняття “акме” і позначає рівень вільної, творчої, відповідальної, свідомої психічної діяльності суб’єкта, яка знаходить своє вираження у вчинку. Досягнення цього рівня душевно-духовної зрілості передбачає здійснення людиною поступальних вчинкових психогенетичних кроків, що відповідають структурно-функціональній логіці розгортання суб’єктної активності.

1. *Учинок сутнісного самопокладання* означає не тільки самостійність, автономність у постановці Я-мети, а й справді має суб’єктну ціннісно-сміслову спрямованість на творення нового й унікального в собі й у світі.

2. *Учинок самопотенціювання*, образно кажучи, виростає з учинку самопокладання, функціонально підпорядковуючись йому на основі принципу зобов’язування; адже досягненню високих й унікальних цілей *повинні* служити відповідні засоби, причому не запозичені, а створені силою власного духу.

3. *Учинок самовизначення* полягає у тому, щоб зважитися перейти від “слова до дії”, тобто визнати, що ситуація (внутрішня і зовнішня), в якій я перебуваю, є, за інших рівних умов, сприятливою для досягнення моїх життєво значущих цілей тими засобами, які я створив. Але зважитися на таке — значить відрізати шлях до відступу, перетворити віртуальність в одиничність, зробити крок у багатообіцяюче майбутнє, що, однак, від-

разу стане єдиною можливістю сьогоднішнім, а потім минулим, яке не змінити. Учинок самовизначення й означає формування у суб'єкта наміру і рішення щодо потреби і можливості практичного втілення сутнісного проекту свого буття.

4. *Учинок самоактуалізації* виступає способом реалізації суб'єктом вищезначеного наміру. Якщо вся попередня суб'єктна активність тільки моделювала жадану реальність, то на стадії самоактуалізації відбувається "full contact" з дійсністю, боротьба за втілення задуманого і саме його втілення як таке.

5. *Учинок самооцінювання* підбиває підсумок виконання суб'єктом його смислотвірчої програми. Однак, щоб задоволення досягнутим не виявилось ілюзорним, акт самооцінювання повинен піднятися до рівня вчинку, котрий поєднує у собі суб'єктивність, граничну зацікавленість у результаті і водночас об'єктивність, адекватність, самокритичність оцінки зробленого. Результат самоактуалізації не треба "підганяти" під мету або підводити під зовнішні (чужі) критерії істинності, значущості чи ефективності. Індивід, який зважився сутнісно самоствердитися, має знайти у собі внутрішню силу аби реально оцінити себе і свої досягнення.

6. Особливість *вчинку самоаптерцепції* полягає в тому, що результати і способи вчинкування повинні бути зафіксовані в індивідуальному досвіді індивіда, передусім для того щоб послужити основою для його наступних діянь. При цьому суб'єкт мусить зробити висновки із власних прорахунків і, за потреби, повторити сходження до своїх сутнісних "вершин". Водночас усе позитивне має бути збережене в досвіді шляхом відпрацювання, вправлення, тренінгу на різному матеріалі і в різних життєвих ситуаціях. Отож, щоб сутнісно "бути" і "відбутися" суб'єкт повинен дещо відповідне "мати", а тому, долаючи перешкоди, накопичувати досвід сутнісних самоперетворень.

7. *Учинок самопоспитання* завершує логіку суб'єктного синтезу на етапі "акме". Цей учинок означає потребу і можливість трансценденції людини у глибини власної самості і переживання того, наскільки її реальне емпіричне існування відповідає її людській сутності. Такого змісту "звернення з питанням" до власної екзистенції є не випадковим. Звичайно, думки про буття і небуття можуть непокоїти людину з дитячого років. Однак, зійшовши на вершину свого життя, відчуваючи себе вільним суб'єктом, людський індивід починає також по-справжньому розуміти й переживати свою обмеженість у просторі і часі буття.

Учинок самопоспитання виявляє себе у переживанні людиною катарсичного стану. "Вона сама здійснила свій вчинок. І вона мусить пережити свою реакцію на нього і на саму себе, тобто виразити свої свідомі настановлення, – зазначав В. Роменець. – Вона тепер знає, що зробила, і вносить оцінку в свою дію, співвідносить оцінку з еталоном моральним, пізнавальним, естетичним, бо саме після вчинкової дії людина відчуває справжній драматизм вчинку як такого. Вона розмірковує над буттям, особливо над тим, у що вона внесла як активна істота свою пристрасність і наклала на зовнішній світ *свою* печать. І чи так вона вчинила, як слід? І що говорить про це совість?" [24, с. 36].

Самозвіт людини, котра досягла рівня "акме", є психологічно складним і важким суб'єктивним актом, який вимагає душевної сили і мужності. Драматизм оцінки свого власного життя на його вершині зумовлений неможливістю самообману, нещирості, поверховості. Адже основним критерієм тут виступає його сенс, відповідність можливого дійсному, повнота самореалізації. Рефлексія свого життя як здійсненого задуму дає людині відчуття завершеності, цілісності, почуття виконаного обов'язку, викликає самоповагу, породжує душевний спокій, внутрішню рівновагу і гармонію із самим собою.

На думку Е. Фромма, існує тільки один шлях подолання екзистенціальних дихотомій і найбільш істотної з них – *дихотомії життя і смерті*, буття і небуття: вдивляючись у суворе обличчя істини, визнати, що поза людиною не існує сили, здатної за неї вирішити її проблеми. Людина покликана взяти на себе відповідальність за саму себе і визнати, що тільки власними зусиллями вона може надати сенс власному життю, що лише постійна причетність, активність і наполегливість можуть захистити, уберегти її від невдачі в досягненні повного розвитку сил у межах, що задані законами її людського існування. Якщо вона подивиться в обличчя істини без паніки, то зрозуміє, що в житті немає іншого сенсу, крім того, який людина сама надає йому, розкриваючи свої сили, живучи плідно [див. 39, с. 44–50].

ТРАНСФОРМАЦІЯ СУБ'ЄКТНОСТІ НА ЕТАПІ ІНВОЛЮЦІЇ

Майбутнє небуття з моторошною назвою “смерть” тривожить, страшить, підганяє. Смерть як невідворотність і як постійна небезпека небуття справді надає життю за віковими кроками його перебігу всезростального напруження. Однак чи означає це, що страх смерті – єдиний або, нехай, головний стимул повноцінного життя і розвитку особистості? Проте, чи може негативна мотивація умирання народжувати позитивний стимул життєтворчості? І чи варто людське щастя виводити із жахаючої перспективи небуття?

Душевно і духовно зріла людина вільна від суєти повсякдення. Виявляючи “єдиність та одиничність” свого буття, вона запитує себе про зміст прожитого і досягнутого, про сенс життя як такий. Утвердившись у своїй суб'єктності, у спроможності до вільного творення істинного, прекрасного і морального, індивід нарешті може дозволити собі позицію діяльного споглядання. Життєва

мудрість і є ніщо інше, як спроможність піднятися у спогляданні над плинним і вічним, над здобутками і втратами. Це спосіб буття людини в гармонії із собою і зі світом, коли трагізм абсолютного розставання розчиняється і зникає у свідомості повернення до самої себе. Якщо молода людина приділяє забагато часу власній особі, зазначав К. Юнг, то це оцінюється негативно. Для людини, котра старіє, приділяти серйозну увагу своїй Самості – її обов'язок і потреба [див. 42].

Після досягнення вершин власного “акме”, протримавшись скільки може на плато зрілості, індивід починає незворотно “поступатися позиціями” як фізична, біологічна, психічна і соціальна істота. “Старе як мале”, – кажуть в Україні, коли хочуть підкреслити, дитиноподібність, інфантильність поведіння, способу мислення, переживань і почуттів людини похилого віку. За визначенням Г. Гегеля, “Дитячий вік – час природної гармонії суб'єкта із собою і з оточенням, він такою ж мірою позбавлений протилежностей початок, у якій старечий вік являє собою позбавлений протилежностей кінець” [7, с. 81]. Є у Г. Гегеля й інше, власне суб'єктне визначення старості. Зрілий чоловік стає старим, зазначав він, тому що діяльність його перестає знаходити у своїх об'єктах протидію, зникає протилежність суб'єкта й об'єкта, рутинна духовного життя і пригуплення діяльності фізичного організму ведуть до старості [див. там само, с. 91].

За Г. Костюком, настання періоду старості пов'язане із соматичними віковими змінами: “Ослаблення, згасання життєвих функцій у похилому віці виявляється у психічних особливостях особистості, у її працездатності. Воно нерідко надає незворотному процесові онтогенезу зворотний характер на завершальному його етапі” [13, с. 79]. Не дивно, що безпорадність старої людини – те саме, що безпорадність немовляти. Тому реально припустити, що інволюція, розгля-

нута з позицій суб'єктного підходу, відбувається шляхом утрати людиною похилого віку своїх суб'єктних якостей, насамперед спроможності до творення нових смислів. Онтогенетична динаміка “залежності-незалежності” наче з'єднує початок індивідуального життя з її кінцем: від безпорадності дитини — до самопричинності зрілої людини, і потім назад — до всезростання залежності старечої людини від обставин.

Щоправда, існують різні точки зору, наприклад, щодо мінливості інтелекту старих людей. Одні психологи вважають, що немає вікових розходжень в інтелектуальній компетентності літніх людей і лише знижена мотивація перешкоджає її високому прояву. Інші, посилаючись на дані інтелектуальних тестів, доводять, що у постпенсійному віці інтелект знижується. Однак, як зазначає Л. Анцифорова, багато хто з учених критично ставляться до того, що вищою формою інтелекту є формально-логічна думка. При цьому ігноруються глибинні пласти мислення, особлива логіка людей похилого віку [див. 2, с. 102].

У дослідженні К. Роцака виявлена своєрідна система потреб, котра становить основу внутрішнього світу людей похилого віку. Було показано, що для цього вікового етапу характерною є не стільки зміна змісту потреб, скільки зміна їхньої ієрархії, коли має місце зсув провідних потреб на нижні її “поверхи”. Поряд з цим відбувається децентралізація окремих її ланок. Останні набувають автономного, а у багатьох випадках однобічного розвитку [див. 24]. Виділені у цьому дослідженні типи старіння, на думку В. Чудновського, фактично характеризують різні рівні сформованості “ядра суб'єктивності”, що дозволяють більшою або меншою мірою адаптуватися до старості [див. 40, с. 9].

Якою ж уявляється загальна логіка трансформації суб'єктності на етапі інволюції? Які структури, механізми втрачаються першими, а які серед останніх?

Так само, писав З. Фрейд, як свідомість повільно розвинулася з рослинного життя, у недугах старості, поступовому наближенні смерті й душевних хворобах, вона знову входить у нього. Найвищі, найбільш диференційовані явища свідомості поступаються першими; рухи імпульсивні, інстинктивні і рефлекторні знову стають переважати. Фраза “впасти в дитинство” виражає подібність між першою стадією і стадією розпаду [див. 38].

Якщо виходити з уявлень про онтогенез як про процес, який першочергово характеризується зміною психічних новоутворень, то цілком припустимо, вважають Н. Корсакова й Е. Балашова, застосування цього поняття і до так званої *вікової інволюції*. Очевидно, що й на цьому періоді життя має місце внутрішня перебудова психічних функцій, зумовлена як змінами у центральній нервовій системі, так і спричинена психосоціальними чинниками. Старіння, як особлива фаза онтогенезу, характеризується, на думку авторів, не тільки “дефіцитарністю окремих складових психічної діяльності, але і мобілізацією нових додаткових засобів її оптимізації”. Природно, що у пізньому онтогенезі, на відміну від раннього, на поточну діяльність накладаються вже освоєні, особистісно адекватні і закріплені в індивідуальному досвіді, опосередковані дії. Значно частіше, порівняно з періодом зрілості, використовуються прийоми опосередкування, винесені у зовнішній план психічної активності, що зумовлено звуженням обсягу психічної діяльності, котра здійснюється у внутрішньому інтелектуальному просторі. Разом з тим на етапі пізнього онтогенезу має місце своєрідна дивергенція двох рівнів психічної активності: натуральні когнітивні здібності виявляють виразну тенденцію до зниження, у той час як опосередкування стає усе більш самостійною формою активності. Остання може набувати гіперкомпенсаторного характеру і в цьому аспекті замінити собою реалізацію актуальних задач і цілей [див. 11].

Логічно припустити, що у старості життя перетворюється на боротьбу за збереження індивідом статусу суб'єкта. Старі люди дуже болісно переживають утрату здатності до використання набутого життєвого психологічного досвіду, але ще більшою мірою – невизнання в них такого навколишніми. Звичайно, важко уявити ситуацію, коли б людина була цілком задоволена результатами свого життя і собою як його суб'єктом. Нерідко недороблене або зроблене не так, як мріялося, мучить її на старості літ, змушує ще і ще раз повертатися до минулого, компенсувати те, що можливо. Таке невдоволення собою виявляється у формі “покаяння”, “самореабілітації”, “протесту”, в останніх відчайдушних спробах утвердити цінність свого індивідуального буття.

Проте ніхто неспроможний зупинити інволюційний процес. І на певній стадії старіння розгортається процес поступової руйнації структури суб'єктності. Психічна діяльність як така починає втрачати свої специфічні ознаки і набуває форм, для котрих більш точним може бути більш широке і водночас більш вузьке поняття психічної активності. І хоча логіка процесу інволюції суб'єктності самоздійснюється за індивідуальною траєкторією, все таки реально припустити, що за інших рівних психогенетичних обставин послідовно одна за одною втрачають вагу інтенціальна, потенціальна, віртуальна, актуальна, рефлексивна, експериментальна та екзистенціальна інтуїції суб'єктного ядра. Отож бо, наближаючись до фіналу життєвої одиссеї суб'єкт поступово: (а) все менше має себе за мету; (б) “зникає” для себе як засіб; (в) не може визначатися у віртуальних ситуаціях прийняття рішень; (г) відчуває все більші труднощі у здійсненні задуманого; (д) не може адекватно себе оцінювати; (е) виявляється нездатним до накопичування і доцільного використання свого життєвого досвіду; (ж) полишає спроби “вчуватися” в себе як у певне суще.

При цьому “згасання” першої інтуїції спричинює “згасання” другої і всіх наступних і так далі за принципом реакції. Адже коли, скажімо, людина вже “нічого не хоче”, то наступним буде те, що вона “нічого не може”, а потім – “нічого не вирішує” і т. ін. Розглянемо цю інволюційну логіку докладніше.

1. Так, якщо визнати, що на етапі інволюції першими піддаються деформації найбільш складні підструктури суб'єктності, які останніми долучилися до розвитку, то логічно припустити, що першим зазнає руйнації суб'єктний механізм самопокладання. Пов'язано це насамперед з новим характером переживань, а саме з хвилюваннями незворотності, безперспективності, непотрібності та обтяжливості подальшого існування. Старих людей, знаходимо у Г. Гегеля, відрізняє бездіяльність притуплювальної звички, але і свобода від зовнішнього світу. “Старий” – втрачає інтерес, відмовляється від діяльності [див. 7, с. 79]. Тобто “свобода від” (світу) приходиться на зміну “свободі для”. Людина, яка вела активне трудове і громадське життя, із завидною завзятістю і невідомим інтересом до кінця своїх днів може захоплюватися пресою, днями просиджувати перед телевізором, намагається бути в курсі всіх подій. Але інтерес цей має свою психогенетичну специфіку. Він замкнений на собі, непродуктивний, компенсаторний, усе менш диференційований. Людині, котра невідкладно старіє, однаково цікаво усе, що відбувається навколо неї, оскільки погляд її, як підкреслювалося, звернутий переважно на саму себе. “Зовнішнє” життя виступає скоріше фоном і засобом життя “внутрішнього”.

Ця фаза старіння умовно може бути співвіднесена з онтогенетичним моментом “повноліття”. Як зазначалося, десь у вісімнадцятирічному віці у молодій людині *ще* тільки задіюється до розвитку суб'єктний механізм самопокладання, тоді як тут цей механізм *уже* виключається із системи функціонування. Тому,

щоб виокремити внутрішній зв'язок між еволюцією та інволюцією, ми позначаємо цю фазу суб'єктогенезу як *“повнолітньо-подібну”*.

2. На стадії інволюції суб'єктності, коли людина насправді вже не покладає себе як діяча, не ставить перед собою нових смисложиттєвих цілей, вона ще певний час продовжує активно *“продувати”* засоби, необхідні для досягнення тих цілей, які ставила перед собою раніше, і тих, якими живе її оточення – близьке і далеке. Виходячи зі свого життєвого досвіду, вона намагається активно й ініціативно пропонувати, радити іншим, що і як краще зробити. Для неї важливо бути потрібною, корисною і тим підтримувати відчуття суб'єктної значущості. Не випадково старі люди, на відміну від молодих, нерідко виявляють *гіпервідповідальність* у всьому. Це їхній основний суб'єктно-генетичний козир. Адже саме через прояв такої відповідальності зберігається можливість визнаватися суб'єктом життя. Таке визнання, особливо з боку оточення, є вельми важливим, оскільки *“внутрішній голос”* дає все менше підстав для оптимізму. Цікаво звернути увагу, що на цій фазі старіння людина, так би мовити, нагадує юнака..., тільки навпаки. Як зазначалося, юнак *уже* починає мотти обирати засоби, але *ще* не здатен до сутнісного самопокладання. Стара людина тут виявляється *ще* спроможною до самопотенціювання, але *вже* не є суб'єктом сутнісного самопокладання. Тому цю фазу інволюції суб'єктності можна позначити як *“юнацько-подібну”*.

3. Суб'єктний механізм самопотенціювання все більше деформується залежно від того, як порушується робота вищих психічних функцій – основних засобів психічної активності людини. Якщо, скажімо, забудькуватість, неухважність можуть якось компенсуватися, то алогічна довільність дій робить проблемним прояв відповідальності, що істотно обмежує суб'єктні можливості старої лю-

дини. Вичерпавши себе в ролі суб'єкта самопокладання і самопотенціювання, вона, проте, ще відчуває себе спроможною приймати рішення. Тут виникає психогенетична аналогія з підлітком, але знову ж таки – *“навпаки”*: у підлітка, який навчається приймати рішення, *ще* *“не болить голова”* з приводу необхідності і можливості їх виконання. У старої людини на цій фазі, навпаки, прийняття рішень *уже* не супроводжується суб'єктною готовністю до їх виконання. Адже рішення ці не вмотивовані новими смисложиттєвими цілями і не зумовлені новоствореними власноруч способами їх досягнення.

Зі старою людиною, яка обстоює своє право на рішення, в оточуючих буває чимало клопоту так само, як і з підлітком. Адже *“рішучість”*, за якою не стоїть можливість реальної суб'єктивної відповідальності, нерідко виражається в таких власне *“підліткових”* реакціях, як норовливість, самовпевненість, образливість, агресивність, на що накладає свій відбиток досвід прожитого життя, Я-образ, котрий склався, тощо. Як і для підліткового віку тут існує небезпека того, що, образившись у відповідь на невизнання її повноцінним суб'єктом, стара людина може наважитися все таки здійснити свій намір.

Подібно підліткам старечі люди починають вважати себе субстанцією, а світ – акциденцією. Тобто не враховуються особливості ситуації, оскільки вона суб'єктивізується, *“привласнюється”* індивідом. Цікаво й те, що старі люди на цій фазі віддають перевагу у спілкуванні партнерам-ровесниками, які не вимагатимуть від них непосильної відповідальності і з розумінням будуть ставитися до їхньої *“підліткової”* рішучості. Ось чому цю фазу інволюції суб'єктності ми пропонуємо називати *“підлітковоподібною”*.

4. Наступну фазу інволюційного процесу відрізняє те, що індивід вже не є повноцінним суб'єктом самопокладання, самоопосередкування і самовизначення,

але ще зберігає суб'єктну спроможність до самоактуалізації у формі довільної активності. Довільність на цій фазі має свою психологічну специфіку, знову ж таки, "схожу до навпаки" з тим, що відбувається з розвитком суб'єктності в молодшому шкільному віці. Якщо молодший школяр починає по-справжньому на суб'єктному рівні опановувати довільністю, *ще* віднаходячи стимули для неї у своєму оточенні (вчителі, батьки), то стара людина на цій фазі виявляє довільність, тепер *уже* орієнтуючись на стимули і виконуючи рішення, які надходять іззовні. І тому не дивно, що вона діє як молодший школяр, але не *ще*, а *вже* не відчуває перед собою відповідальності за вчинене чи зроблене. Її більше тішить сама можливість вияву довільності, відчуття себе суб'єктом довільної поведінки, ніж можливість досягнення якогось конкретного результату. І саме тому так складно буває умовити стару людину не робити нікому не потрібні справи. Тим більше, що їй не залякаєш, як молодшого школяра, поганою оцінкою і не поставиш у куток. Щоб робити те, що їй подобається, вона навіть може пускатися на хитрування, виявляти винахідливість, щоправда дуже схожу на те, як це роблять молодші школярі. Тому є підстави вважати цю фазу інволюції суб'єктності *подібною* до того, що відбувається в *молодшому шкільному віці, але з протилежним знаком*.

5. Старі люди згодом полишають спроби самоактуалізуватися подібним чином, однак не тому, що втомлюються від невдач чи критичних зауважень оточуючих, а через поступову втрату довільності. Це нерідко починає виявлятися в нездатності обслуговувати себе, регулювати свої психічні стани і фізичні відправлення. Доки ця неспроможність якось усвідомлюється, піддається рефлексії, то можна говорити про збереження суб'єктного механізму самооцінювання. Стара людина переживає свою незграбність, недотепність, шкодує про те, що навіть елемен-

тарні дії їй не вдаються. Розбита чашка, пролитий чай засмучують її, викликають почуття провини. Водночас уся її психічна активність зосереджується на процесах оцінювання. Адже саме в ній знаходить реалізацію ще "живий" відповідний суб'єктний механізм. Життя людини на цій фазі проходить переважно в уявному світі спогадів про минуле, а те, що реально відбувається зараз фактично втрачає свою психологічну значущість, просто не рефлексується, або відразу забувається.

Тут можна побачити чимало зовні схожого з тим, що відбувається в дошкільному віці. Дошкільник теж живе в уявно-казковому світі, вільно наділяючи предмети різними ознаками, перетворюючи їх, опановує функцію перевтілення й у такий спосіб поступово набуває ознак суб'єкта оцінювання і самооцінювання. Його уява має творчий, а не репродуктивний характер. Він *ще* вільний у виборі критеріїв оцінювання. Стара Людина, навпаки, *уже* вільна у своїх оцінках. І не тому, що їй нічого боятися, а тому, що вона не має потреби будь з ким співвідносити і погоджувати свої еталони оцінювання.

Проте з часом суб'єктна спроможність до самооцінювальної активності починає згасати, насамперед через зростання байдужості до всього зробленого, сказаного, почутого на свою адресу, через те, що власне нічого оцінювати, оскільки реальна продуктивна активність фактично відсутня. Не останню роль у цьому процесі відіграє зниження функціональних можливостей уяви, що спричинює посилення неспроможності старої людини виокремлювати себе із ситуації. Якщо десь до двох років дитина *ще* не може уявити себе собою, то на шостій фазі суб'єктної інволюції людина *вже* починає відчувати все більші труднощі в усвідомленні себе як такої. Унаслідок цього Я-образ поступово деконститується, розчиняється у психічному полі. Те саме відбувається з одним із перших очевидних суб'єктних утворень, яке традиційно позначається у психології поняттям

“Я сам”. Тому цю фазу інволюції суб’єктності можна умовно назвати “дошкільно-подібною”.

6. Наступним у черзі інволюційних перетворень постає суб’єктний механізм самоаперцепції. Тобто на цій фазі стара людина поступово втрачає спроможність до накопичення, переробки та актуалізації досвіду психічного життя. Якщо у дитини десь до двох років, як зазначалося, експерієнтальна інтуїція суб’єктного ядра *ще* тільки пробуджується і долучається до розвитку суб’єктний механізм самоаперцепції, то на фазі інволюції, про яку йдеться, індивід *уже* не в змозі здобувати новий і використовувати накопичений досвід психічного життя. Якщо немовля є носієм психогенетичного досвіду попередніх поколінь, зокрема, колективного несвідомого, проте *ще* не володіє ним, не є його суб’єктом, то стара людина в додаток до досвіду поколінь має свій життєвий досвід, але *вже* ні реально, ні потенційно неспроможна бути його суб’єктом, володіти ним. Доречно припустити, що однією із істотних психологічних причин втрати нею цієї суб’єктної сили є вікове зниження мнемічних функціональних можливостей пам’яті як “берегині” досвіду психічного життя. Деградація мнемічних функцій спричиняє дезінтеграцію і поступове розшарування психіки, порушення її цілісності, системної узгодженості. Зростає рівень немічності. Фактично людина на цій фазі як немовля не може сама підтримувати своє існування. Саме для цієї ситуації найбільш відповідним можна вважати відомий афоризм “Старе як мале”. Отже, ця фаза інволюції суб’єктності сутнісно *повторює, але у протилежному відношенні, логіку розгортання суб’єктності у віці немовляти.*

7. На останній фазі інволюції залишається задіяною тільки екзистенціальна інтуїція суб’єктного ядра і реально виявляє себе лише суб’єктна спроможність до самопоспитання з приводу свого існування. Зрозуміло, що такого роду екзис-

тенціально-онтологічний діалог із самим собою відбувається на фоні поступово мерхлої свідомості, слабнучої уваги, яку все важче вдається концентрувати на собі самому.

Тут теж можемо констатувати психогенетичний зв’язок кінця з початком суб’єктогенезу, означену вже нами як “подібність навпаки”. Адже у кінці, як і на початку, перед індивідом постає одне й те саме питання, відповідь на яке вимагає значного суб’єктного зусилля для “вчування в себе”, встановлення зворотного зв’язку із самим собою з приводу буття як такого. Але якщо при зародженні нового життя це “вчування” має оптимістичний знак, хоча й не без онтологічного подиву та екзистенціального страху перед потребою і можливістю бути (“Я *вже* живий? Як мені жити далі”), то на сьомій фазі інволюції суб’єктності воно має інший екзистенційний формат (“Чи я *ще* живий? Скільки мені *ще* залишилося жити?”). Тому цю фінальну фазу “еологічного генезису” слушно визначити як таку, що *містить з моментом зародження нового життя онтогенетичну єдність протилежностей.*

Запропонована модель фіксує найбільш загальну, сутнісну і в цьому розумінні “чисту” логіку інволюції суб’єкта психічної активності. При цьому не можна не згадати модель “ортобіозу”, що свого часу запропонована І. Мечніковим у його “Етюдах оптимізму”, як ідеальну модель життя, яке розгортається відповідно до своєї внутрішньої логіки, життя, котре не обтяжене різними негативними впливами – як зовнішніми, так і внутрішніми.

Безумовно, від того, як відбувається історія психічного життя людини, запропонована логіка інволюції суб’єктності може набувати різних конкретних модифікацій. Так, якщо за певних причин *ще* в молодому віці у людини починає відмовляти пам’ять, увага або мислення, якщо гіперопіка з боку батьків зашкодила розвитку того чи іншого суб’єктного

механізму, якщо умови життя сформували в неї риси екстернала чи конформіста, домінування об'єктної орієнтації тощо, то цілком природно очікувати утворення різних індивідуальних відхилень у її поведінці від типової схеми інволюції суб'єктності. Однак усі психокompенсаторні зусилля такої особи будуть спрямовані на те, щоб цю логіку відновити і витримати. Адже напевно все таки існує якийсь усезагальний, суто природний, онтологічно доцільний принцип чи закон розгортання і згортання суб'єктності. Певно існує також своя логіка суб'єктогенезу для кожної конкретної людини, що визначає найбільш "оптимальний" і найменш "травматичний" у психологічному сенсі її суб'єктний життєвий шлях від народження і до самої смерті. Проте важливо, мабуть, зрозуміти загальну логіку, щоб бути більш вільним стосовно конкретної логіки розгортання і згортання суб'єктності в онтогенезі.

Кожна людина приходить у світ як потенційний суб'єкт свого психічного життя і протягом суспільного життя покликана актуалізувати всю закладену в неї суб'єктну силу. І справжня трагедія для неї полягає не в наближенні її фізичної смерті, а в тому, що вона не змогла вичерпати до кінця, до останньої краплини те сутнісне, що їй було даровано природою.

* * *

Із припиненням фізичного існування людини та інволюцією її як живого суб'єкта психічної активності її сутнісний, суб'єктний зв'язок зі світом не припиняється і не переривається. Зазвичай мовиться не про містичні трансформації сущого, а про специфічний для людської істоти ініціативний процес передачі досвіду психічного життя з усіма його плюсами і мінусами у загальну скарбницю інтенцій і потенцій розвитку людства, людської культури, людського

духу як синтетичного суб'єкта психічної активності і діяльності.

Як частка універсуму, конкретна людина входить у його історію, а отже, так чи інакше впливає на всі його нескінченні перетворення, отримуючи тим самим статус безсмертного, вічного суб'єкта. Однак, на відміну від усіх інших сущих, кожна особа має найбільші можливості прижиттєвого цілеспрямованого свідомо-перетворювального впливу на світ матеріальний і духовний. З появою людини світ набуває здатності до рефлексії, самоусвідомлення, самопізнання, самоспоглядання і самоперетворення. Тому правомірним є уявлення про рівень безсмертя сущого, розуміючи під ним ступінь впливу останнього на протікання процесів, подій, які відбувалися, відбуваються і ще тільки будуть відбуватися у Всесвіті.

Людина з її суб'єктними інтенціями і потенціями не має сьогодні відомих нам конкурентів у світі сущого. Адже навіть світ і себе у цьому світі, своє буття вона протиставляє собі як об'єкт пізнання і перетворення, здійснюючи у такий спосіб свідомий і цілеспрямований суб'єктний "прорив" у безсмертя.

Тому зародження людської суб'єктності не має сенсу намагатися виводити із зовнішніх причин. В онтогенезі суб'єктне (в широкому розумінні цього слова) не народжується, не виникає і не дарується, а еволюціонує через інобуття в можливому, знаходячи і стверджуючи свою реальність через самоактивність.

Онтогенетичні перетворення суб'єктності мають свою внутрішню логіку і можуть бути адекватно інтерпретовані на основі системного принципу єдності структури, функцій і розвитку. При цьому послідовність етапів саморозгортання суб'єкта психічної активності в онтогенезі визначається логікою "пробудження" субстанціальних інтуїцій суб'єктного ядра, логікою долучення до розвитку суб'єктних механізмів психічної активності і відповідною їм логікою домінування вищих психічних функцій.

При переході від “дитячої” до “дорослої” суб’єктності у віці повноліття відбувається трансформація процесу її становлення у процес функціонального розвитку індивіда як суб’єкта психічної діяльності. Здійснюючи вчинки самопокладання, самопотенціювання, самовизначення, самоактуалізації, самооцінювання, самоапперцепції і самопопитання, індивід досягає рівня зрілого суб’єкта психічної діяльності, свідомо і цілеспрямовано утверджуючи себе у цій своїй власне людській якості.

Процес інволюції суб’єктності на завершальному етапі онтогенезу відбувається згідно з логікою, що є зворотною щодо логіки процесу її становлення.

Так, на нашу думку, найповніше можна обґрунтувати з позицій сучасної теоретичної психології один із варіантів пояснення природи прижиттєвих – від народження і до смерті – перетворень людини як повноцінного суб’єкта психічної активності.

1. Анохин П.К. Избранные труды: Философские аспекты теории функциональной системы. — М.: Наука, 1979. — 400 с.
2. Ациферова Л.И. Новые стадии поздней жизни: время теплой осени или суровой зимы? // Психологический журнал. — 1994. — Т. 15, № 3. — С. 99–105.
3. Асмолов А.Г. Психология личности. — М.: Изд. Моск. ун-та, 1990. — 367 с.
4. Ахмеров Р.А. Биографический тренинг при кризисах середины жизни. // LifeLine и другие новые методы психологии жизненного пути / Сост. и общ. ред. А.А. Кроника; послесл. Е.И. Головахи. — М.: Издательская группа “Прогресс”-“Культура”, 1993. — С. 140–151.
5. Бахтин М.М. Архитектоника поступка // Социологические исследования. — М., 1986. — С. 157–169.
6. Выготский Л.С. Собрание сочинений в 6 т. — М.: Педагогика, 1982–84.
7. Гегель Г. Энциклопедия философских наук. — Т. 3: Философия духа. — М.: Мысль, 1977. — 471 с.
8. Гуссерль Э. Картезианские размышления. — СПб.: “Ювента”, 1998. — 315 с.
9. Давыдов В.В. Генезис и развитие личности в детском возрасте // Вопросы психологии. — 1992. — № 1. — С. 22–33.
10. Коломинский Я.Л., Харин С.С. Становление субъективной социальности у детей раннего возраста // Вопросы психологии. — 1991. — № 6. — С. 21–30.
11. Корсакова Н.К., Балашова Е.Ю. Опосредование как компонент саморегуляции психической деятельности в позднем возрасте // Вестник Московского ун-та: Серия 14. Психология. — 1995. — № 1. — С. 18–23.
12. Костюк Г.С. Избранные психологические труды. — М.: Педагогика, 1988. — 304 с.
13. Костюк Г.С. Принцип развития в психологии // Методологические и теоретические проблемы психологии / Отв. ред. Е.В.Шорохова. — М.: Наука, 1969. — С. 118–152.
14. Кубанова О.Ю. Проблема интересубъективности в “Картезианских размышлениях” Э.Гуссерля // Историко-философский ежегодник / Отв. ред. Н.В. Мотрошилова. — М.: Наука, 1991. — С. 87–108.
15. Лисина М.И. Проблемы онтогенеза общения. — М.: Педагогика, 1986. — 144 с.
16. Максименко С.Д. Развитие психики в онтогенезе: [В 2 т.]. — К.: Форум, 2002. — Т. 1: Теоретико-методологичні проблеми генетичної психології.
17. Менегетти А. Онтопсихологическая педагогика / Пер. с итал. Д. Петрова. — Пермь: Хортон Лимитед, 1993. — 76 с.

18. Палагина Н.Н. Предметная игровая активность в раннем возрасте // Вопросы психологии. — 1992. — № 5–6. — С. 31–34.
19. Петровский В.А. Личность в психологии: парадигма субъектности. — Ростов-на-Дону: Феникс, 1996. — 512 с.
20. Платонов К.К. Система психологии и теория отражения. — М.: Наука, 1982. — 308 с.
21. Поливанова К.Н. Психологический анализ кризисов возрастного развития // Вопросы психологии. — 1994. — № 1. — С. 61–69.
22. Поливанова К.Н. Психологическое содержание подросткового возраста // Вопросы психологии. — 1996. — № 1. — С. 20–33.
23. Роменец В.А. Суб’єкт психічної активності як предмет історичної психології // Психологія суб’єктної активності особистості. — Київ: Інститут психології АПН України, 1993. — С. 81–82.
24. Роменец В.А. Історія психології епохи просвітництва: Навч. посібник. — К.: Вища шк., 1993. — 568 с.
25. Роцак К. Психологические особенности личности в пожилом возрасте: Автореф. дис. канд. психол. наук. — М., 1990. — 19 с.
26. Снегирева Т.В. Личностное самоопределение в старшем школьном возрасте // Вопросы психологии. — 1989. — № 2. — С. 27–35.
27. Татенко В.О. Становлення індивіда як суб’єкта психічної діяльності // Психологія. — К.: Рад. шк., 1990. — Вип. 35. — С. 3–12.
28. Татенко В.О. Психолого-педагогічні умови формування у підостаючої особистості здатності до вчинку // Психологія і моральне виховання: Матеріали міжнародного симпозіуму. — Берлін, 1990. — С. 180–186 (нім. мовою).
29. Татенко В.А. Суб’єкт психічної активності: природа, функції, розвиток // Психологія суб’єктної активності особистості. — К., 1993. — С. 91–93.
30. Татенко В.А. Суб’єктно-генетичний підхід і проблема детермінації психічного розвитку людини // Ментальність, Духовність, Саморозвиток особистості // Тези доповідей та матеріали Міжнародної науково-практичної конференції. — Ч.1, розділ III. — Київ–Луцьк, 1994. — С. 558–559.
31. Татенко В.А. Суб’єктне і спонтанне в поясненні детермінації психічного розвитку // Сучасна психологія у ціннісному вимірі: Матеріали Третіх Костюківських читань (20–22 грудня 1994 р.). — В 2-х томах. — К., 1994. — Т.1. — С. 108–114.
32. Татенко В.А. Психологія в суб’єктному вимірі: Монографія. — К.: Просвіта, 1996. — 404 с.
33. Татенко В.А. Психологические стратегии и технологии актуализации субъектного потенциала человека // Психологія на перетині тисячоліть: Збірник наукових праць учасників П’ятих Костюківських читань: В 3 т. — Київ: Гнозис, 1998. — Т.ІІІ. — С. 308–314.
34. Татенко В.О. Активність самотворення як онтологічна ознака людського буття // Творчість, духовність, гуманізм в просторі освіти: Збірник доповідей науково-практичної конференції, м. Вінниця, 20–21 жовтня 1998 року: У 2-х томах. — Том 1. — Вінниця: Універсум-Вінниця, 1998. — С. 109–114.
35. Татенко В.О. До проблеми автентичності людського буття: вчинкова парадигма // Розвиток педагогічної і психол. наук в Україні 1992–2002. Зб. наук. праць до 10-річчя АПН України / Академія педагогічних наук України. — Ч.1. — Харків: ОВС, 2002. — С. 550–563.
36. Татенко В.О. Суб’єктна парадигма у психології освіти // Педагогіка і психологія. Вісник АПН України. — 2004. — № 2. — С. 11–23.
37. Фельдштейн Д.И. Психология развития личности в онтогенезе. — М.: Педагогика, 1989. — 206 с.
38. Философская энциклопедия / Гл. ред. Ф. В. Константинов. — Т. 1–5. — М.: Советская энциклопедия, 1960–70.
39. Фрейд З. Тотем и Табу / Под ред. проф. Ермакова, 1924. — 170 с. — (Психологическая и психоаналитическая библиотека).
40. Фромм Э. Человек для себя / Пер. с англ. и послесл. Л. А. Чернышевой. — Мн.: Коллегиум, 1992. — 253 с.
41. Чудновский В.Э. К проблеме соотношения “внешнего” и “внутреннего” в психологии // Психологический журнал. — 1993. — Т.14, № 5. — С. 3–12.
42. Юнг К.Г. Структура души // Юнг К.Г. Проблемы души нашего времени: Пер. с нем. / Предисл. А.В. Брушлинского — М.: Изд. группа “Прогресс”, “Универс”, 1993. — С. 111–133.
43. Baltes P.B. Life-span developmental psychology: Observations on history theory revisited // Developmental psychology: Historical and philosophical perspectives / Ed. R.M.Lerner. Hillsdale, N.J.: Erlbaum, — 1983. — P. 79–111.

Надійшла до редакції 16.08.2004.